

УДК 947.7:323.28

Бажан О.Г.

ДИСИДЕНТСТВО В УРСР: СПРОБА ДЕФІНІЦІЇ

У статті на основі праць вітчизняних та зарубіжних істориків і політологів, матеріалів архівних установ здійснено спробу проаналізувати дисидентський рух в Україні, дати визначення поняттям "дисидентство", "дисидент".

Проблеми дослідження історії дисидентського руху в Україні перебувають у центрі уваги широкого кола як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У працях О.Даніеля, Л.Богораз, Ю.Зайцева, Г.Касьянова, А.Русначенка [1] та ряду інших вчених робляться спроби з'ясувати витoki дисидентського руху, дати його обґрунтовану наукову періодизацію, представити діяльність організацій, груп, гуртків, окремих інакодумців. Згаданий комплекс проблем активно обговорювався на конференції "Дисидентський рух в СРСР. Предмет дослідження, джерела, методика вивчення", яка відбулася 24-26 серпня 1992 р. в Москві.

Характерно, що в процес дослідження дисидентства як соціального явища в історії України включаються не лише професійні історики, а й безпосередні учасники дисидентського руху [2].

Звертаючи увагу на всезростаюче число дослідників згаданої теми, не можна водночас не відзначити, що цілий ряд питань методологічного характеру залишається нез'ясованим.

Діаметрально протилежні думки цілого ряду авторів, на жаль, не мають під собою наукової аргументації. Так, потребує з'ясування питання співвідношення дисидентства і національно-визвольного руху в цілому. Спроби ототожнювати ці два поняття недоцільні і недоречні, на нашу думку, вони співвідносяться одне з одним як часткове з загальним. Дисидентський рух, безумовно, був однією зі складових національно-визвольного руху середини 50-80-х років, визначав його форми і напрями, однак національно-визвольний рух, окрім дисидентства, охоплював діяльність різноманітних міжнародних організацій, української еміграції тощо. Отже, ототожнювати дисидентство з національно-визвольним рухом у

цілому, як це робить Ю.Курносов, означає спрощувати національно-визвольний рух, подавати його у невластивому вигляді [3].

По-друге, глибоке та всебічне дослідження дисидентства як соціального явища в світовій історії в цілому і в Україні зокрема потребує з'ясування цілого ряду основоположних понять.

Йдеться, перш за все, про визначення самих понять "дисидентство" і "дисидент", їх співвідношення з такими поняттями, як "опозиційний рух", "демократичний рух", "правозахисний рух", "національно-визвольний рух", "інакодумство" тощо. Заслугують на увагу і хронологічні рамки дисидентства, специфіка його розвитку на різних історичних етапах, національні та регіональні особливості.

На жаль, у сучасній науковій та публіцистичній літературі цей важливий комплекс питань трактується цілком довільно. До речі, це помітив свого часу один з ідеологів дисидентства - Вацлав Гавел, який у своїй статті "Жити в правді" писав: "...Привид, названий на Заході дисидентством, бродить по Східній Європі. Хто ці "дисиденти"? Яка їх кінцева позиція та кінцева мета? В чому полягають їх "незалежні ініціативи"? Чи доречний в одному контексті термін "опозиція"? Якщо так, які їх дії та роль в суспільстві?" [4].

Характерно, що дати відповідь на ці питання прагнули як самі дисиденти, так і широке коло істориків, політологів, філософів, публіцистів. Причому різниця в підходах значною мірою зумовлювала і розмаїття думок та поглядів. Як переконаємося, переважна більшість дослідників невинувато звужують поняття "дисидентство", штучно підтягують його до предмета свого висвітлення. Так, для Ізраїля Клейнера "дисидентство" - це

ніщо Інше як національно-визвольні течії серед народів СРСР" [5]. Для Петра Логічного - "вивя українського націоналізму" [6]. Михайло Добрянський взагалі трактує його як "рух лояльних радянських громадян, часто активних членів партії" [7], а Людмила Коханова та Леонід Голубович - як рух інтелектуалів, соціально-політичний протест інтелігенції проти системи [8]. Вже така поляризація думок засвідчує невідповідність подібного роду трактувань реальному змісту поняття "дисидентство".

Дещо розширити рамки терміна "дисидентство" прагне Олександр Зінов'єв, який зараховує до дисидентів усіх осіб, які вступали в конфлікт з радянським суспільством [9]. Аналогічної точки зору дотримується Андрій Амальрик, який вбачає в дисидентстві "...певну силу, що стояла в опозиції ...до багатьох явищ ідеології і практики режиму" [10]. Нечітке тлумачення дисидентства спостерігаємо також у працях Миколи Верга, Юрія Лукіна, Юрія Курносова, Ореста Субтельного, Юрія Зайцева, В.Орла та інших, які розглядають дисидентство як широкий за своїм соціальним складом, різний за своїми напрямками і формами рух опору тоталітаризму [11]. Незважаючи на свою невизначеність і розпливчастість, подібні трактування поняття "дисидентство" здаються нам логічнішими.

Аналізуючи і зіставляючи найрізноманітніші визначення "дисидентства", беремо на себе сміливість стверджувати, що чи не найбільше наблизились до істини такі відомі дослідники новітньої історії України, як Іван Лисяк-Рудницький, Тарас Гунчак, Роман Сольчаник, Анатолій Камінський та інші, котрі розглядають "дисидентство" не просто як узагальнений опозиційний рух, а як одну з течій в суспільно-політичній думці, що протистоїть офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя [12]. Очевидно, саме це дозволяє зрозуміти наявність і співіснування в дисидентстві різноманітних політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних, етичних та естетичних поглядів.

З порушеними вище проблемами тісно взаємопов'язане питання про хронологічні рамки дисидентства. Як не парадоксально, але більшість дослідників обмежують його 60-80-ми роками ХХ століття, їм цілком аргументовано заперечує Рой Медведєв, який

писав, що "...безліч надзвичайно опозиційних течій існували, наприклад, в 20-і роки: і "ліва", і "права", середпартійні опозиції були лише однією з форм подібних течій, хоча саме цим опозиціям присвячена найбільш численна література. Чимало опозиційних течій існувало і в першій половині 30-х років, хоча в цей період вони виникали як конспіративні. Та й сталінський страшний терор не стільки знищував дисидентів, скільки породжував їх, хоча він і був спрямований у 1936-1952 рр., головним чином, проти цілком лояльних членів партії і громадян радянської держави. Хіба мільйони цих людей не ставали дисидентами в тюрмах і таборах? І хіба не ті нечисленні, що пережили всі випробування "Архіпелагу", становили через 20-25 років важливу частину нового покоління опозиції. Достатньо назвати таких різних за своїми переконаннями А.Лєвітана-Краснова, Д.Дудка, О.Солженіцина, О.Гінзбурга.

Різні форми як "правої", так і "лівої" опозиції існували в усі роки хрущовського "великого десятиріччя". У одних людей і груп викликали злість і ненависть ті заходи де-сталінізації, до яких вдавався Хрущов, у інших викликали протест такі, наприклад, події, як польські та угорські, або непослідовність і обмеженість викриття сталінських злочинів" [13].

Таким чином, Р.Медведєв робить висновок, що дисидентство як явище в різних формах існувало на всіх етапах розвитку радянського суспільства та й будь-якого суспільства взагалі [14].

Подібна позиція характерна і для Юрія Лукіна, який зазначав, що "...в будь-якому суспільстві є не лише ті, хто схвалює офіційну політику, індіферентні конформісти, але і не згодні, інакомислячі, що виступають проти пануючої релігії, ідеології, існуючої політичної системи, способу життя. Прикладів тому в історії дуже багато. Протестантизм, інші реформаційні течії в історії християнства, розкол в Російській православній церкві в XVII столітті, протопіп Авакум, антифеодальні виступи, геліоцентризм Коперника, Джордано Бруно, Галілея. Це протест робітників, страйки, мітинги, антивоєнні, екологічні та інші акції в XV столітті" [15].

Твердження Ю.Лукіна аж ніяк не суперечить думці члена Української Гельсінської групи Юрія Литвина, що дисидентство існувало і існує в кожній країні, але, на відміну від

демократичних країн, в тоталітарних воно існує поза законом, тобто не має ні фактичного, ні юридичного права на існування та суспільне самовизнання [16].

Цікавими, на нашу думку, є спроби Ю.Литвина з'ясувати витoki українського дисидентства, які беруть свій першопочаток з української козацької держави, самовідданої боротьби народу проти соціального, національного та релігійного поневолення, знаходять органічне продовження в творчості великого генія Тараса Шевченка, в державотворчих традиціях української революції 1917-1920 рр. [17]

Не можна не погодитись з Ю.Литвином, що Дисидентство супроводжувало всю повоєнну історію України, яка характеризувалась в цілому рядом випадків протистояння абсолютно протилежних ідей і поглядів. Не уникла ідейного розшарування і КП(б)У, в якій поряд з інтернаціоналістськими тенденціями зароджувались і поширювались ідеї націонал-комунізму. Це, зокрема, проглядається вже в дискусіях на Таганрозькій партійній нараді, що відбулася 19-20 квітня 1918 року, на якій лунали гасла за створення незалежної від РКП(б) Компартії України.

Спадкоємність ідей націонал-комунізму в дисидентстві 60-80-х років простежує Степан Олійник, який цілком аргументовано доводить органічний зв'язок між націонал-комуністичними течіями 20-30-х років і визначною за своїм змістом, спрямуванням та громадським звучанням працею Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" [18].

Можливість проростання паростків націонал-комунізму на ґрунті 60-80-х років передбачалась і вищим політичним керівництвом України. Саме цим пояснюється розгортання кампанії по боротьбі з націонал-комунізмом, започаткованої за ініціативою тогочасного Секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Валентина Маланчука. Її сценарій поданий у листі Політбюро ЦК КПУ в квітні 1973 року. В згаданому документі, що протягом тривалого часу зберігався в окремій папці (особливої секретності) рішень Політбюро, говорилося: "...За кордоном, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбистів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема, "Документи українського комунізму", "Сторінки з історії

Комуністичної партії України", "Микола Скрипник" та ін. В антирадянській пропаганді активно використовуються такі типові представники націонал-комунізму, як Шахрай і Лапчинський. В 1967 р. в Нью-Йорку було перевидано пасквільну книжку С.Мазлаха і В.Шахрая "До хвилі (що діється на Україні і з Україною)". Ватажки ряду зарубіжних угруповань українських буржуазних націоналістів лементують про можливість реалізації ідей націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського. При цьому важливо розкрити ідейно-політичну спорідненість і наступність доктрин сучасних трубадурів націонал-комунізму з поглядами їх попередників, зокрема, боротьбистів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У, їх теоретичну неспроможність і політичну шкідливість" [19].

Очевидно, В.Маланчуку вдалося переконати вище політичне керівництво республіки у небезпеці націонал-комунізму, спроможного підірвати могутність і непохитність радянської імперії, оскільки вже 13 квітня 1973 року Секретаріат ЦК КПУ затвердив заходи, накреслені в згаданому листі, як конкретну програму дій.

Звертаючи свої погляди у 20-30-ті роки, було б неправильно зосереджуватись лише на протистоянні кремлівської ортодоксальної ідеології і системи поглядів націонал-комунізму. Певне поширення, зокрема, знайшли в цей період ідеї інтегрального націоналізму, які серед інших репрезентували Дмитро Донцов та Організація Українських Націоналістів, що діяла на західноукраїнських землях в 30-х роках. Останні, як твердить Іван Лисяк-Рудницький, вплинули на формування світогляду однієї з найяскравіших постатей в українському дисидентстві 60-80-х років Валентина Мороза. Хоча, як відзначав учений, Мороз і не міг відверто визнати свою прихильність до інтегрального націоналізму в своїх самвидавських творах, "...але прискіпливим читачам не важко було відкрити джерела його натхнення. Деякі вирази Мороза звучать як прямі парафрази Дмитра Донцова, ідеолога українського націоналізму. Що пов'язувало Мороза із донцовсько-оунівською традицією? Його філософський волюнтаризм, його твердість у підтримці чистоти національної ідеї за будь-яку ціну, його відкинення з презирством будь-якого прагматичного пристосування до існуючих умов, його культ сильної, героїчної,

здатної на самопожертву особистості і, врешті-решт, його антиінтелектуалізм і виправдання одержимості" [20].

Таким чином, аналіз та зіставлення найрізноманітніших точок зору, наявних в сучасній історичній науці, політології, соціології, дозволяє впритул підійти до визначення понять "дисидентство", "дисидент" та їх хронологічних параметрів.

На нашу думку, під "дисидентством" слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства.

В процесі свого подальшого розвитку дисидентство, виходячи з конкретних умов, все активніше впливає на суспільну свідомість, поширюється на різні соціальні верстви, служить основою для формування опозиційних рухів.

Виходячи з цього, "дисидентом" можна вважати особу, чий погляд, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою тоталітарного режиму.

Звичайно, дотримання подібної точки зору не дозволяє розглядати будь-яку, навіть переслідувану юридичне чи політичне форму протесту проти існуючого режиму як вияв дисидентства (йдеться про невдоволення діями чи рішеннями владних структур, їх керівників, окремі сплески громадської активності, соціальне неприйнятну поведінку). Водночас далеко не кожний з дисидентів зазнав на собі тягар покарання.

Очевидно, усвідомлюючи певну парадоксальність подібної ситуації, деякі учасники вже згадуваної наукової конференції "Дисидентський рух в СРСР..." намагалися вийти з неї шляхом розмежування понять "дисидентство" та "інакодумство", наділивши кожний з них своїм специфічним змістом [21]. Так, Лариса Богораз пропонувала розглядати "інакодумство" як спосіб мислення, а "дисидентство" - як тип соціальної поведінки [22]. Подібне протиставлення автентичних понять аж ніяк не виглядає логічним. У цьому переконуємося, ознайомившись з фундаментальною працею Людмили Алексеєвої "Історія інакомисля в СРСР. Новейший період" [23]. Авторка не лише розглядає поняття "дисидентство" та "інакодумство" як синоніми, а й схиляється до останнього, вважаючи його більш прийнятним.

Цілком очевидно, що дисидентський рух другої половини 1950-1980-х років в Україні необхідно розглядати як новітню форму прояву українського національно-визвольного руху, спрямованого проти пануючого тоталітарного режиму, який виникає в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, що ознаменувала собою відхід від принципів "казарменого" соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР у бік лібералізації суспільно-політичного, та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління.

Поширення дисидентства в 1960-1980-х роках, розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією на згорання процесу дедалі сталінізації радянського суспільства, бездержавний статус України, утиски національного культурного, духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, прорахунки в галузі соціально-економічної політики КПРС. Істотно впливала на формування дисидентства й поразка національно-визвольної боротьби 1940-1950-х років у Західній Україні, яка проілюструвала безперспективність збройних методів опору. Не менш важливу роль у становленні ідеології дисидентства відіграли світовий процес деколонізації 1950-1960-х років, антитоталітарні виступи в країнах народної демократії, зокрема в Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині, міжнародний правозахисний рух, що активізувався після прийняття 1948 року Загальної Декларації прав людини. Провідне місце серед опозиційних сил у 1960-1980-х роках займали національноорієнтоване дисидентство, рухи національних меншин (кримськотатарський та єврейський національні рухи за повернення на історичну Батьківщину), рух за соціально-економічні права.

Окремим напрямом у дисидентстві є релігійний. В даному випадку йдеться не лише про домагання віруючими реалізації свободи совісті, а й про своєрідне трактування ряду релігійних догматів. Показовими в цьому плані були опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятдесятників, що створили незалежні від держави духовні церкви ("Рада Церков євангельських християн-баптистів", "Вірні і вільні Адвентисти сьомого дня"). Звичайно, було б неправильно штучно ізолювати згадані

напрями дисидентства. В практиці опозиційного руху досліджуваного періоду вони

нерідко виступали зі спільних позицій, єдиною згуртованою силою.

1. Богораз Л., Даниэль А. В поисках несуществующей науки (Дисидентство как историческая проблема) // Проблемы Восточной Европы. - Вашингтон, 1993. - № 37-38. - С. 144-145; Зайцев Ю.Д. Дисиденти і опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України: XX століття. - К., 1992. - С. 195-235; Касьянов Г.В. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. - К., 1995. - 224 с.; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. - К., 1998. - 720 с.

2. Гель І. Грані культури. - Львів, 1993. - 215 с.; Лук'яненко Л.Г. Не дам загинути Україні! - К., 1994. - 512 с.

3. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні: 60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст. - К., 1990. - 222 с.

4. Гавел В. Жити в правді // Век XX й мир. - 1990. - № 5. - С. 18.

5. Клейнер І. Національне питання в СРСР на тлі сучасного політичного становища // Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки. - Мюнхен, 1974. - Серія А. Збірник. - Ч. 3. - С. 26.

6. Потічний П. Аналіз Руху Опору в Україні // Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки. - Мюнхен, 1974. - Серія А. Збірник. - Ч. 3. - С. 86-90.

7. Добрянський М. Чи можлива українська визвольна політика // Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки. - Мюнхен, 1974. - Серія А. - Збірник. - Ч. 3. - С. 18-23.

8. Goluboviz L. The History of Russia: under Stalin // Nev beftrev. - L., 1989. - № 107. - P. 94-100.

9. Зиновьев А. Горбачевизм. - N. Y.: Liberty publishing house, 1988. - P. 86.

10. Альмарик А. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 р.? - Париж; Балтімор, 1971. - С. 14.

11. Верт А. История Советского государства. - М.: Академия, 1992. - С. 415; Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України: XX століття. - К., 1992. - С. 195-235; Коваль М.В., Курносів Ю. та ін. Історія України: Матеріали до підручника

для 10-11 класів середньої школи. - К., 1991. - С. 431; Лукин Ю. Из истории сопротивления тоталитаризму в СССР (20-80-е годы). - М., 1992. - С. 18; Орел В. Дисидентський рух в Україні (69-80-і рр.) // Страницы истории Украины. - Запорожье, 1993. - С. 173; Субтельний О. Україна. Історія. - К.: Либідь, 1991. - С. 444.

12. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядники Т. Гунчак і Р.Сольчаник. - Т. III. - Б.м.: Сучасність, 1983. - С. 378; Камінський А. Яка орієнтація? - Б.м.: Сучасність, 1981. - С. 34-42; Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. - Львів: Меморіал, 1991. - С. 79-86.

13. Науковий архів історико-просвітницького товариства "Меморіал". - Ф. 103, папка: Оригінальні рукописи. - Арк. 33.

14. Медведев Р. Личность й эпоха: Политический портрет Л.И.Брежнева. - М., 1991. - Кн. I. - С. 239.

15. Лукин Ю.Ф. Вказ. праця. - С. 3.

16. Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. - Т. III. - Б.м.: Сучасність, 1983. - С. 364.

17. Там само. - С. 365.

18. Цит. за: Соловей Ю. Відкритий лист до всіх, що зацікавлені українською культурою // Сучасність. - 1969. - № 1. - С. 90.

19. Центральний Державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1. - Оп. 16. - Спр. 103. - Арк. 3-4.

20. Лисяк-Рудницький. Нариси з історії нової України. - Львів, 1991. - С. 83-84.

21. Богораз Л., Даниэль А. В поисках несуществующей науки (Дисидентство как историческая проблема) // Проблемы Восточной Европы. - Вашингтон, 1993. - № 37-38. - С. 144-145.

22. Богораз Л., Даниэль А. 50x50: Опыт словаря нового мышления. - М., 1989.

23. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. - Вильнюс; Москва: Весть, 1992. - С. 350.

Bazhan O.G.

DISSIDENCY IN THE UKRAINIAN SSR: AN ATTEMPT OF DEFINITION

In the article on the base of works by home and foreign historians and politologists and of materials of archives an attempt to analyse dissident motion in Ukraine and to give determination to notions "dissidency" and "nonconformist" is made.